

Pamiętniki z aresztu w Hausvogtei. Imienniki księdza Cypriana Jarochowskiego i Józefa Matuszewskiego

Mariusz Balcerek

WOJEWÓDZKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA –
KSIĄŻNICA KOPERNIKAŃSKA W TORUNIU

ABSTRACT

Diaries from the arrest in Hausvogtei. Namesakes of the priest Cyprian Jarochowski and Józef Matuszewski

Aim: This article aims to provide researchers unknown diaries from the time of the January Uprising. Within this framework, we will discuss their content and will try to identify the people who signed up to them. We will also take a closer look at the circumstances in which one of them went to the Toruń library. **Research method:** Analysis of manuscripts and review of the literature. **Results/Conclusions:** The namesakes presented are interesting souvenirs after the participation of Poles from the Prussian partition in the January Uprising. The fact that they were kept in the Hausvogtei detention facility in Berlin testifies to the level of freedom in the Prussian penitentiary system. They can be an excellent source for research on the specificity of prison life, and in exceptional circumstances, which was the show trial in 1864.

KEY WORDS: Hausvogtei, Berlin, arrest, jail, the January Uprising, diary, ks. Cyprian Jarochowski, Joseph Matuszewski

SŁOWA KLUCZOWE: Hausvogtei, Berlin, areszt, więzienie, powstanie styczniowe, pamiętnik; ks. Cyprian Jarochowski, Józef Matuszewski

Wprowadzenie

Wybuch powstania w styczniu 1863 r. na terenie rosyjskiego zaboru zmobilizował wszystkich polskich patriotów do działań. Wśród nich znaleźli się również poddani pruskiego króla. Za chęć pomocy rodakom z zagranicy spotkały ich aresztowania i słynny zbiorowy proces w Berlinie w 1864 r. Przed sądem zostało oskarżonych 149 działaczy niepodległościowych (11 zaocznie). Czekaając na wyroki, dwóch z nich zaczęło zbierać do swoich imienników wpisy aresztantów. Pierwszy pamiętnik należał do proboszcza z Pogorzeli, ks. Cypriana Wojciecha Jarochowskiego¹, natomiast drugi do poznańskiego krawca Józefa Matuszewskiego². Choć ich życiowe drogi były różne, obydwaj zostali aresztowani i umieszczeni w berlińskim areszcie Hausvogtei. Obydwu pruski zaborca oskarżył o zdradę stanu i próbę odbudowy Polski w granicach przed rozbiorów³. Ich imienniki, jako pamiątki tych trudnych, choć szlachetnych dla polskiej sprawy wydarzeń, dochowały się do dnia dzisiejszego i obecnie są przechowywane w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu.

Celem artykułu jest przedstawienie nieznanym badaczom pamiętników. W jego ramach omówię ich treść oraz postaram się zidentyfikować osoby, które się do nich wpiwały. Przyjrzymy się bliżej okolicznościom, w jakich jeden z nich trafił do toruńskiej biblioteki.

1 Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu (dalej: WBP-KK), TN, Rps 189: „X. Cypriana Jarochowskiego pamiątka z więzienia”.

2 WBP-KK, KM, Rps 233: „Pamiętnik z więzienia Hausvogtei w Berlinie dla Józefa Matuszewskiego z roku 1863”.

3 *Der Polen-Prozess im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben*, Berlin 1865, passim.

4 S. Jaskulski, *Berlin, 6 lipca*, „Dziennik Poznański” (dalej: DP) 1864 (z 8 VII), s. 1–2; R. Komierowski, *Koła polskie w Berlinie 1861–1866*, Poznań 1913, s. 147–153; A. Wojtkowski, *Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 1937–1938, R. 34, nr 2, s. 600–604; Z. Grot, *Rok 1863 w zaborze pruskim. Udział społeczeństwa polskiego w powstaniu styczniowym*, Poznań 1963, s. 174–200.

5 Z. Muszyńska, *Norwid w więzieniu berlińskim*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1961, R. 52, nr 1, s. 197.

Mam nadzieję, że te działania powiększą wiedzę o udziale Polaków z pruskiego zaboru w powstaniu styczniowym.

Proces i Hausvogtei

Władze pruskie szybko ustosunkowały się do powstania w zaborze rosyjskim. Uznały je za działanie skierowane przeciwko wszystkim trzem zaborcom, w tym również przeciwko sobie. W wyniku antypolskiej nagonki pruskie areszty szybko zapełniły się patriotami. Spośród nich wybrano przedniejszych i wysłano do więzienia śledczego Hausvogtei w Berlinie. Zamysłem władz było zorganizowanie przed Kammergericht pokazowego procesu o zdradę stanu, której udowodnienie oznaczałoby karę śmierci. Zebrany z typowo pruską dokładnością materiał dowodowy liczył ponad 500 stron i skierowany był przeciwko 149 osobom. Zdaniem prokuratury powstańcy chcieli odtworzyć niepodległą Polskę w granicach sprzed rozbiorów. Tym samym działania w Królestwie Polskim były skierowane również przeciwko Prusom.

Na potrzeby publicznego procesu zbudowano na więziennym dziedzińcu drewniany „szałas”, który miał pomieścić oskarżonych, sędziów, oskarżycieli, obrońców, sprawozdawców i widzów. Znajdował się tam od 7 lipca do 23 grudnia, kiedy to wydano wyrok. Za sprawą prasy prawnicze zmagania śledziło całe pruskie społeczeństwo. Władze liczyły na widowiskowy pogrom powstańców, a skończyło się na kompromitacji. Spośród 149 oskarżonych najwyższy wyrok – karę śmierci – usłyszało, ale zaocznie, 11 osób, natomiast 27 miało trafić do więzienia na okres 1–2 lat (na poczet kary uznano im ich wcześniejszy pobyt w areszcie)⁴.

Teatrem omówionych powyżej skrótowo wydarzeń był Hausvogtei, czyli więzienie śledcze znajdujące się przy Hausvogteiplatz w Berlinie. Trafiali tam wszyscy podejrzani, zarówno ci polityczni, jak i zwykli kryminaliści⁵. Powstało w połowie XVIII w. dla wysoko urodzonych osób i funkcjonowało do 1881 r., kiedy jego

zadania przejęło nowo wybudowane więzienie na Moabicie⁶. W XIX-wiecznym Berlinie mówiło się, że „Wer die Wahrheit weiß und saget sie frei, der kommt in Berlin in die Hausvogtei”⁷.

Na temat więzienia w jednej z relacji czytamy:

Jest to gmach czworoboczny, w środku dość obszerny dziedziniec, z trzech stron cele więzienne, a na stronie ku ulicy sale sądowe. Tu się zaczęło gwarne i wesołe życie. Niewiele nas zamykano, zatem można się było przechadzać i wzajem odwiedzać. Jeden z moich przyjaciół powiedział: „Gdybym jeszcze mógł choć co dzień na godzinę wpaść do mego gospodarstwa, tobym chętnie tu przez całe życie chciał mieszkać”. Oprócz dziedzińca do przechadzek mieliśmy do dyspozycji mały, ale gustowny ogródek, a w nim kręgielnię, którą na nasz koszt daliśmy wybudować; było także kółko, które się zawiesza na haku. Inni grali w szachy, w warcaby, w karty, najwięcej jednakże kwitła ożywiona gawędka. Wieczorem nucono piękne pieśni patryotyczne, zwykle jeden z naszych śpiewał solo; zakazano jednakże z czasem śpiewów⁸.

Jeśli wierzyć powyższej relacji, warunki przetrzymywania podejrzanych nie były złe. Wręcz przeciwnie, pozwalały więźniom na względnie dobre funkcjonowanie. W jego ramach mogli oni utrzymywać swobodne relacje wewnątrz obiektu, co było dużym plusem dla działaczy niepodległościowych. W areszcie śledczym Hausvogtei tętniło życie towarzyskie, a jednym z jego przejawów było wzajemne wpisywanie się do imienników, których dwa egzemplarze staną się tematem naszych bliższych rozważań.

6 W. Notz, *Meine schriftstellerischen Bekannten Heinrich Laube und Adolf Glaßbrenner*, <http://www.buergerstat.at.info/index.php?id=40#a6> [dostęp: 24.11.2018].

7 *Hausvogteiplatz*, <https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Hausvogteiplatz&oldid=181537306> [dostęp: 6.10.2018].

8 *Opowiadania więźnia stanu. II: W Berlinie*, „Staszyc. Tygodnik obrazkowy dla oświaty i rozrywki, oraz mający na celu zachęć do zamilowania oszczędności i pracy” 1889 (z 20 IV), s. 122.

9 T. Żychliński, *Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863–1876 r. z uwzględnieniem ważniejszych osobistości zmarłych w tym przeciągu czasu w innych dzielnicach Polski i na obczyźnie*, Poznań 1877, s. 146–147.

Pamiętnik ks. Cypriana Jarochowskiego

Obydwa imienniki na pierwszy rzut oka są do siebie podobne. Mają identyczne wymiary (21,5 × 14 cm), oprawione są w skórę koloru ciemnobrązowego. Na tym jednak kończą się podobieństwa. Wytłoczenia na okładzinach w egzemplarzu Matuszewskiego przedstawiają motywy geometryczny (linearny) i roślinny, natomiast u księdza Jarochowskiego tylko ten pierwszy, ale za to wzbogacony złotym paskiem wokoło. W drugim przypadku na wewnętrznej stronie przedniej wklejki, w lewym górnym rogu zachował się znak wykonawcy: Juliusa Wernera z Berlina, którego zakład znajdował się przy ulicy Jerusalemer 33. Pamiętnik ks. Jarochowskiego jest zachowany w dobrym stanie, podczas gdy imiennik krawca Matuszewskiego wymaga konserwacji: górna krawędź grzbietu jest uszkodzona, dolnej brak; karty częściowo oddzieliły się już od oprawy.

Ksiądz Cyprian Wojciech Jarochowski pochodził z patriotycznej rodziny. Jego ojciec, Cyprian Łukasz, walczył w powstaniu listopadowym; zmarł w 1863 r.⁹ Syn w 1856 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Jako duchowny angażował się w działalność narodową, co skutkowało zatargami z pruskimi władzami i częstymi zmianami pobytu. W 1859 r. został proboszczem w Pogorzeli w Wielkopolsce. W czasie powstania styczniowego pełnił funkcję komisarza cywilnego w powiecie krotoszyńskim, uczestniczył w organizowaniu oddziałów dla gen. Edwarda Taczanowskiego, a nawet podróżował w niepodległościowych sprawach do Galicji. Za tę działalność został aresztowany, ale szybko go zwolniono. W czerwcu 1863 r. ponownie trafił do więzienia, tym razem w samym Berlinie. Tam w drugiej połowie 1864 r. odbył się zbiorowy proces 149 osób, w którym Jarochowski również uczestniczył. Prokurator chciał dla niego 15 lat, ale skończyło się tylko na roku i trzech miesiącach więzienia w twierdzy Ehrenbreitstein (niedaleko Koblenz). Na wolność wyszedł 25 września 1866 r.

Zmarł 17 stycznia 1898 r. w Pempowie, gdzie od 1866 r. był proboszczem¹⁰.

Imiennik ks. Jarochońskiego liczy prawie 80 kart i 69 wpisów. Dokonywano ich najczęściej po kolei, choć zdarzają się wyjątki – wówczas zwykle były zapisywane na odwrocie karty. Pierwsze wpisy pochodzą z 13 sierpnia, a ostatni z 3 września 1863 r. W 12 przypadkach aresztanci podali numery swoich cel, a w 17 miejsca pochodzenia. Tylko raz wpisujący się napisał, o co został oskarżony (Jan Dyament). W pamiętniku dominuje język polski, można jednak natrafić również na łacinę i niemiecki. Wśród wpisów zdarzają się zarówno dłuższe, rymowane dedykacje, jak i same podpisy. Często spotyka się parę wpisów na jednej stronie.

Zdecydowana większość wpisów w imienniku księdza Jarochońskiego wyszła spod pióra oskarżonych o pomoc dla powstańców. Zagadką pozostają trzy niezidentyfikowane osoby, które mogły trafić do Hausvogtei z innego powodu. W gronie tych pierwszych oprócz Polaków znajdujemy kilku Niemców. Wśród nich najciekawszą osobą był Louis Krüger, rodzony brat sędziego śledczego w pokazowym procesie. Louis był berlińskim kupcem wspierającym polski ruch wywoleńczy. Jego brat natomiast, jako sędzia, bezdusznym urzędnikiem, bezrefleksyjnie wcielającym w życie ideę kanclerza Bismarcka¹¹.

13 sierpnia 1863 r. do pamiętnika ks. Jarochońskiego wpisał się inny duchowny i powstaniec, ks. Stanisław Kostka Rymarkiewicz. Jeszcze jako gimnazjalista wziął on udział w powstaniu roku 1848. Później, będąc duchownym, aktywnie wspierał polskość, co skutkowało problemami z pruskimi władzami. Gdy w Królestwie Polskim wybuchło powstanie, ks. Rymarkiewicz rzucił się w wir wydarzeń. Prawdopodobnie pełnił funkcję komisarza cywilnego na powiaty pleszewski i jarociński. Uczestniczył także w pomocy dla oddziału powstańczego gen. Edmunda Taczanowskiego. Aresztowany został w maju 1863 r. i wziął udział berlińskim procesie. W jego trakcie wygłosił *Mowę w obronie duchowieństwa Wielkiego Księstwa Poznańskiego*

¹⁰ S. Jaskulski, *op.cit.*, s. 1–2; *Die Anklage wegen Hochverraths [w:] Der Polen-Prozess...*, s. 4, 6, 17; *Das Erkenntniß [w:] Der Polen-Prozess...*, s. 5; *Siebenunddreizigste Sitzung am 29. September 1864., Nr. 33 [w:] Der Polen-Prozeß...*, s. 3–9; T. Żychliński, *Wspomnienia z roku 1863*, Poznań 1888, s. 169; Z. Grot, *op.cit.*, s. 199; E. Kozłowski, *op.cit.*, s. 630.

¹¹ *Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, S. Kieniewicz, W. Koroluk (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 309; Z. Grot, *op.cit.*, s. 177–178.

¹² [S.K. Rymarkiewicz], *Mowa w obronie duchowieństwa Wielkiego Księstwa Poznańskiego przeciw zarzutom czynionym w skardze o zbrodnię stanu 1864 r.*, „Tygodnik Katolicki” 1864 (z 25 XI), s. 457–462.

¹³ *Die Anklage...*, s. 114–117; *Neununddreißigste Sitzung am 14. September 1864.*, Nr. 24 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 9–13, 18–19; *Vierzigste Sitzung am 15. September 1864.*, Nr. 25 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 3–6, 19–22; Z. Grot, *op.cit.*, s. 195–197; H. Szatkowski, *Rymarkiewicz Stanisław Kostka (1829–1912)* [w:] PSB, t. 33, S. Kieniewicz (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 514.

*przeciw zarzutom czynionym w skardze o zbrodnię stanu 1864 r.*¹². Tak jak księdzu Jarochoowskiemu, ks. Rymarkiewiczowi również groziło 15 lat więzienia, ale skończyło się tylko na roku i trzech miesiącach¹³.

Wpis księdza Rymarkiewicza należy do jednych z najdłuższych w pamiętniku:

Cyprysem wieńczono czoła
Mężów czynu i zasługi,
Dziś czas przesiedzim zbyt długi,
Do zbrodniarzy wszedłszy kałą;
Których zbrodnią, że myśl tchnęła:
Aby Polska nie zginęła!

Cyprianie! Minęło Święto
Piotra i Pawła szczęśliwie,
Ale puszczać nie zaczęto
Wierzących w dzień ów troskliwie.

Siedzieć będziem aż Bóg mocny
Skruszy czartów łańcuch nocny,
Którym niewinnych spętali,
By Ojczyzny nie wspierali.

A „mnie pomsta” rzekł Pan w Piśmie.
I wnet słońce nam zabyłśnie
Blask którego wskaże zbrodnię
Zapali cnoty pochodnię
(k. 7, wpis ks. Stanisława Kostki Rymarkiewicza z 13 sierpnia 1863 r.)

2 września 1863 r. wpisał się Jan Dyament, redaktor czasopisma „Nadwiślanin” w Chełmnie nad Wisłą. Został aresztowany 17 stycznia za wydanie w 1862 r. 105. numeru tego periodyku, znalazł się w nim bowiem artykuł wstępny, w którym Dyament opisał zamachy w Królestwie Polskim. Berliński Kammergericht doszukał się w tym znamion zdrady stanu, za co redaktora skazano

na dwa lata więzienia w „domu poprawy” (Zuchthaus), który uważano za ciężki. Co ciekawe, wcześniej ten numer pozytywnie przeszedł cenzurę i dopiero tydzień lub dwa później został zarekwirowany¹⁴.

Wpis redaktora został dodatkowo wzbogacony o rysunek w górnym lewym rogu strony. Przedstawia on mitrę lub tiarę, pastorał i gałązkę palmową. Ta ostatnia jest symbolem męczeństwa, natomiast dwa pierwsze przynależą biskupowi, którym jednak nie był ks. Jarochowski.

Kto słowem i czynem naszym przodkował,
Kto sobie dobre imię u swoich zachował,
Kto na wolności lub w więzieniu
Uciszy braci w utrapieniu!
Nikommu więc moje zdanie zazdrości nie wzbudzi
Że taką osobę do zacnych policzę ludzi.
Tak Kochany Proboszczu z miasta Pogorzeli
Obyśmy takich jak Ty, jak najwięcej mieli!!!
(k. 38, wpis Jana Dyamenta z 2 września 1863 r.)

Poniżej zamieszczam tabelę z danymi osób, które wpisały się do imiennika ks. Jarochowskiego. Kolejność jest taka sama jak w pamiętniku. Oprócz imienia i nazwiska w zestawieniu ujęto datę wpisu, miejsce w pamiętniku oraz dodatkowe informacje podawane przez aresztantów, takie jak pochodzenie lub zajmowana cęła. Większość osób udało się zidentyfikować. Spośród 69 nazwisk jedynie trzy pozostają nadal do ustalenia. Przy każdym nazwisku znajduje się odnośnik, a w nim informacje o udziale osoby w procesie.

¹⁴ J. Chociszewski, *Kronika*, „Nadwiślanin” 1863 (z 20 V), s. 3; A. Bukowski, *Pomorze Gdańskie w powstaniu styczniowym*, Gdańsk 1964, s. 81, 106, 108, 110–111, 142; G. Gzella, *Drukarze-redaktorzy – udział pracowników poligrafii w tworzeniu prasy Prus Zachodnich (do 1914 roku)* [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-biograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, E. Andrysiak (red.), Łódź 2011, s. 226.

15 *Die Anklage...*, s. 119–122; *Vierzigste Sitzung am 15. September 1864.*, Nr. 25..., s. 10–14.

16 *Die Anklage...*, s. 103–107.

17 *Ibidem*, s. 211–215.

18 *Ibidem*, s. 187–189.

19 *Ibidem*, s. 219–222.

20 *Ibidem*, s. 45–49.

21 *Ibidem*, s. 92–94.

22 *Ibidem*, s. 337–340; *Einundsechzigste Sitzung am 20. October 1864.*, Nr. 46 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 1–12.

23 *Die Anklage...*, s. 114–117; *Neununddreißigste Sitzung am 14. September 1864.*, Nr. 24..., s. 9–13, 18–19; *Vierzigste Sitzung am 15. September 1864.*, Nr. 25..., s. 3–6, 19–22; Z. Grot, *op.cit.*, s. 195–197; H. Szatkowski, *op.cit.*, s. 514.

24 Moritz Heilfron był toruńskim kupcem, jednym z najbogatszych mieszczan. W areszcie wylądował za handel bronią dla powstańców. Będąc Niemcem, nie znalazł się na „polskiej” liście oskarżonych, zob. *Zabór pruski...*, s. XXII; M. Niedzielska, *Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)* [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, M. Biskup (red.), Toruń 2003, s. 298, 353.

25 *Die Anklage...*, s. 219–221.

26 Nie znalazł się na liście oskarżonych Polaków. S. Myślubski-Wołowski, *Kujawy Zachodnie wobec powstania styczniowego*, „Prace Wydziału Nauk Humanistycznych C” 1971, nr 11, s. 78.

27 *Die Anklage...*, s. 175, 177; *Vierundvierzigste Sitzung am 22. September 1864.*, Nr. 29 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 13–14; *Siebenundvierzigste Sitzung am 28. September 1864.*, Nr. 32 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 22 *Einundachtzigste Sitzung am 25. November 1864.*, Nr. 66 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 18–19.

28 *Die Anklage...*, s. 193–195.

29 *Ibidem*, s. 328–337.

Tabela 1. Wykaz osób, które dokonały wpisu do pamiętnika ks. Cypriana Jarochońskiego

Lp.	Dane osoby dokonującej wpisu	Data	Karta	Uwagi (pochodzenie, miejsce w więzieniu, wyrok)
1	St[anisław] Szczaniecki ¹⁵	13.08.1863	3	
2	[książę] Mikołaj Radziwiłł ¹⁶	brak	4	
3	Leon Smitkowski ¹⁷	13.08.1863	5	„Numer 20ty”
4	Ar[takserkses Roman] Rekowski ¹⁸	[13.08.1863]	5	
5	Bolesław Kościelski ¹⁹	[13.08.1863]	5	
6	Władysław Niegolewski ²⁰	[13.08.1863]	5	
7	Józef Matuszewski ²¹	13.08.1863	6	„N[umer] 24 więzienia”
8	Jan Roehr ²²	[13.08.1863]	6	
9	Ks[iądz] St[anisław Kostka] Rymarkiewicz ²³	13.08.1863	7	
10	Moritz Heilfron ²⁴	13.04.1863	7b	„v[on] Thorn”
11	Józef Kierski ²⁵	13.08.1863	8	
12	Teofil Kozłowski ²⁶	15.08.1863	9	„z nad Gopła”
13	M[aksymilian] Radziwiłł ²⁷	15.08.1863	11	
14	Józef Pluciński ²⁸	15.08.1863	12	
15	Leon Martwell [Doktor Medycyny] ²⁹	15.08.1863	13	„N[umer] 10”
16	D[oktor] J[ózef] Stanisław Niklewski ³⁰	15.08.1863	14	„z Włoch”
17	Józef Mielecki ³¹	16.08.1863	15	„Cela N[umer] 13. Rewir II”
18	Józef Żórawski ³²	16.08.1863	16	
19	Włodzimierz Kurnatowski ³³	16.08.1863	17	„N[umer] 14”
20	Stefan Zakrzewski ³⁴	17.08.1863	18	
21	Józef Tokarski ³⁵	16.08.1863	19	„N[umer] 14”
22	Stanisław Kaniewski ³⁶	16.08.1863	20	
23	Witold Rostkowski ³⁷	16.08.1863	21	

24	[Teodor] Bogdan Jarnatowski, D[okto]r med[ycyny] ³⁸	16.08.1863	22	„Rewir II. Cela 8”
25	Józef Sulimierski ³⁹	16.08.1863	23	
26	Napoleon Rekowski ⁴⁰	16.08.1863	24	
27	Eugen Müller ⁴¹	16.08.1863	25	„aus Königsberg“, „II Revier, Zelle N[umer] 9”
28	Cunow Wojciech ⁴²	16.08.1863	26	„z Słupów”, „[Rewir] II. [Numer] 9”
29	[Kazimierz] J[] Chelmicki ⁴³	19.08.1863	26b	
30	Bogdański Cezary ⁴⁴	19.08.1863	26b	
31	Louis Krüger ⁴⁵	19.08.1863	26b	
32	Ludwik Zboralski ⁴⁶	17.08.1863	27	„z Pleszewa”
33	G. Fischer ⁴⁷	17.08.1863	27	„aus Breslau”
34	Anastazy Radoński ⁴⁸	18.08.1863	28	„N[ume]r pierwszy”
35	Marceli Borowski ⁴⁹			
36	Kaz[imierz] Wilkoński ⁵⁰			
37	Ks[iądz] B[olesław] Antoniewicz ⁵¹			
38	Władysław Karśnicki ⁵²	18.08.1863	29	„z Chachór”
39	Józef Miedziński ⁵³	18.08.1863	30	„z Strólsztina”
40	Cezary Tur ⁵⁴	18.08.1863	30	„z Trzeciewnicy”
41	Ks[iądz] Józef Hubert ⁵⁵	18.08.1863	30	
42	A[dolf] Koczorowski ⁵⁶	1863	31	
43	Norbert [Szuman] ⁵⁷	19.08.1863	32	
44	Franciszek Mierosławski ⁵⁸	[19.08.1863]	32	
45	Ks[iądz] Antoni Marański ⁵⁹	[19.08.1863]	32	„z Kaszub (Sullenczyn, pow. Kartuzki)”
46	Walery Hulewicz ⁶⁰	[19.08.1863]	33	„z Młoczujewic”
47	Edward Kalkstein ⁶¹	19.08.1863	33	„z Jabłonka powiat Starogardzki pod Starogardem”

30 *Ibidem*, s. 118–119.

31 *Ibidem*, s. 165–170.

32 *Ibidem*, s. 73–77; *Zweiunddreißigste Sitzung am 1. September 1864.*, Nr. 17 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 8–13, 15–21; *Achtundsiebzigste Sitzung am 22. November 1864.*, Nr. 63 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 18–23; *Neunundsiebzigste Sitzung am 23. November 1864.*, Nr. 64 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 9.

33 *Die Anklage...*, s. 124–127.

34 *Ibidem*, s. 139–140; *Zweiundvierzigste Sitzung am 20. September 1864.*, Nr. 27 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 11–12; *Fünfundvierzigste Sitzung am 26. September 1864.*, Nr. 30 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 5–6; *Achtzigste Sitzung am 24. November 1864.*, Nr. 65 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 13.

35 *Die Anklage...*, s. 371–373; *Sechsendachtzigste Sitzung am 2. Dezember 1864.*, Nr. 71 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 1.

36 *Die Anklage...*, s. 84–88.

37 *Ibidem*, s. 135–136; *Zweiundvierzigste Sitzung am 20. September 1864.*, Nr. 27..., s. 1–4.

38 Brak na liście oskarżonych. L. Trzeciakowski, *Jarnatowski Teodor (1832–1905)* [w:] PSB, t. 10, K. Lepszy (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 627–628.

39 Brak na liście oskarżonych, *Zabór pruski...*, s. 4–5, 80, 86.

40 *Die Anklage...*, s. 175–176; *Vierundvierzigste Sitzung am 22. September 1864.*, Nr. 29..., s. 10–12; *Sechsendvierzigste Sitzung am 27. September 1864.*, Nr. 31 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 14–16; *Einundachtzigste Sitzung am 25. November 1864.*, Nr. 66..., s. 15–18.

41 Brak na liście 149 oskarżonych, ale figuruje na liście świadków. *Die Anklage...*, s. 434. Prawdopodobnie chodzi o prokurenta z Wystruci, który został aresztowany w Królewcu w sierpniu

1863 r. S. Szostakowski, *Prusy Wschodnie w polskim ruchu patriotycznym 1830–1865*, Olsztyn 1987, s. 242.

42 *Die Anklage...*, s. 226–227.

43 *Ibidem*, s. 430–432.

44 Brak na liście oskarżonych. T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 28, Poznań 1905, s. 14.

45 Brak na liście oskarżonych. *Zabór pruski...*, s. XXII, 231.

46 Brak na liście oskarżonych. S. Karwowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 2, Poznań 1919, s. 409.

47 Brak na liście oskarżonych.

48 *Die Anklage...*, s. 177–178; *Vierundvierzigste Sitzung am 22. September 1864.*, Nr. 29..., s. 14–15.

49 *Die Anklage...*, s. 370–371.

50 *Ibidem*, s. 189–192; *Fünfundvierzigste Sitzung am 26. September 1864.*, Nr. 30..., s. 20–22.

51 *Die Anklage...*, s. 127–128.

52 *Ibidem*, s. 137–138.

53 Brak na liście oskarżonych.

54 *Die Anklage...*, s. 245–247.

55 *Ibidem*, s. 270–274.

56 *Ibidem*, s. 378–379.

57 *Ibidem*, s. 225.

58 *Ibidem*, s. 298–299.

59 *Ibidem*, s. 368–370.

60 *Ibidem*, s. 180–186.

61 *Ibidem*, s. 362–364.

62 *Ibidem...*, s. 94–101.

63 *Ibidem*, s. 129–131.

64 *Ibidem*, s. 84–88.

65 *Ibidem*, s. 175–176; *Vierundvierzigste Sitzung am 22. September 1864.*, Nr. 29..., s. 10–12; *Sechsendvierzigste Sitzung am 27. September 1864.*, Nr. 31..., s. 14–16; *Einundachtzigste Sitzung am 25. November 1864.*, Nr. 66..., s. 15–18.

Lp.	Dane osoby dokonującej wpisu	Data	Karta	Uwagi (pochodzenie, miejsce w więzieniu, wyrok)
48	N[apoleon] X[awery] Mańkowski ⁶²	[19.08.1863]	33	
49	Władysław Dehnel ⁶³	[19.08.1863]	33	
50	Stanisław Kaniewski ⁶⁴	[19.08.1863]	33	
51	Napoleon Rekowski ⁶⁵	19.08.1863	33b	
52	B[onawentura] Błęszyński ⁶⁶	19.08.1863	34	
53	Eugen Müller ⁶⁷	19.08.1863	34	„aus Königsberg“, „II Revier, Zella N[ummer] 9”
54	W. Foerster ⁶⁸	19.08.1863	34	„aus Berlin”
55	Roch Ferdynand Molinek ⁶⁹	19.08.1863	34	
56	[książe] Roman Czartoryski ⁷⁰	[19.]08.1863	35	
57	[hrabia] Stanisław Czarnecki ⁷¹	19.08.1863	35	
58	Dyonizy Oberfelt ⁷²	20.08.1863	36	
59	Ludwik Heinrich ⁷³	20.08.1863	36	
60	Zygmunt Malczewski ⁷⁴	[20.08.1863]	36	
61	Adam Jarzębowski ⁷⁵	22.08.1863	37	
62	Jan Dyament ⁷⁶	2.09.1863	38	„Rew[ir] III. Cela 19.” „a zkazany na dwa lata więzienia karnego za redakcję «Nadwiślanina» w Chełmnie nad Wisłą”
63	Władysław [Euzebiusz] Kosiński ⁷⁷	4.09.1863	39–39b	
64	Tadeusz Jaraczewski ⁷⁸	3.09.1863	40	„R.K.N.”
65	Roch Koczorowski ⁷⁹	[3.09.1863]	41	
66	Antoni Jackowski ⁸⁰	3.09.1863	41	

67	Bolesław Bronikowski ⁸¹	3.09.1683	42
68	Bolesław Moszczeński ⁸²		43 „z Korndakowa”
69	Julius Rosenthal ⁸³		44 „aus Bromberg”

Pamiętnik Józefa Matuszewskiego

Józef Matuszewski był krawcem z Poznania. W momencie procesu miał 32 lata (urodził się w Gołuchowie w powiecie pleszewskim). W latach 1857–1859 służył w 10. Pułku Piechoty (10. Infanterie-Regiment, którego sztab oraz 1. i 2. batalion stacjonowały w Poznaniu, a batalion fizylierów w Rawiczu)⁸⁴, następnie został przeniesiony do Landwery (Landwehrmann des I. Aufgebots)⁸⁵.

Z lektury „Dziennika Poznańskiego” z 11 czerwca 1863 r. dowiadujemy się o jego aresztowaniu „onegdaj”, czyli prawdopodobnie 9 czerwca⁸⁶. Według Teodora Żychlińskiego za udział w powstaniu miał siedzieć w poznańskiej cytadeli, następnie dwa lata spędził w Berlinie⁸⁷. Tam wziął udział w berlińskim procesie⁸⁸. Nie został on jednak uznany za winnego zdrady stanu i nie wymierzono mu kary, kosztów procesu również nie poniósł⁸⁹. Po wszystkim wrócił do Poznania, ale ze słabszym zdrowiem, szczególnie wzrokiem⁹⁰.

Imiennik Matuszewskiego liczy ponad 30 ponumerowanych kart z 48 wpisami. Pierwsze z nich pochodzą z 26 sierpnia 1863 r., a ostatnie z 5 stycznia 1864 r. W przeciwieństwie do imiennika ks. Jarochońskiego nie zawsze były one dokonywane na pierwszych wolnych miejscach. Najlepszym przykładem jest wpis Stanisława Maciejewskiego z 28 sierpnia 1863 r. znajdujący się na ostatniej stronie. W dwóch przypadkach aresztanci podali numery swoich cel, a w jedenastu miejsca pochodzenia. Nikt nie podał powodu pobytu w Hausvogtei, ale pojawiła się za to informacja o wcześniejszym, wspólnym z Matuszewskim pobycie w poznańskiej cytadeli na Winiarach (Stanisław Szaniecki).

66 *Die Anklage...*, s. 323–326.

67 Brak na liście 149 oskarżonych, ale figuruje na liście świadków. *Die Anklage...*, s. 434. Prawdopodobnie chodzi o prokurenta z Wystruci, który został aresztowany w Królewcu w sierpniu 1863 r. S. Szostakowski, *op.cit.*, s. 242.

68 Brak na liście oskarżonych.

69 *Die Anklage...*, s. 218.

70 *Ibidem*, s. 101–103; *Siebenunddreißigste Sitzung am 12. September 1864.*, Nr. 22 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 7–11.

71 *Die Anklage...*, s. 148–150.

72 *Ibidem*, s. 84–88.

73 *Ibidem*, s. 261–262.

74 *Ibidem*, s. 253–255.

75 *Ibidem*, s. 141–142.

76 J. Chociszewski, *op.cit.*, s. 3; A. Bukowski, *op.cit.*, s. 81, 106, 108, 110–111, 142; G. Gzella, *op.cit.*, s. 226.

77 *Die Anklage...*, s. 37–45.

78 *Ibidem*, s. 140–141.

79 Brak na liście oskarżonych. [Nekrolog Rocha Koczorowskiego], DP 1889 (z 18 I), s. [5].

80 *Die Anklage...*, s. 274–279.

81 *Ibidem*, s. 143.

82 *Ibidem*, s. 235–241.

83 Brak na liście oskarżonych. J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914* [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, M. Biskup (red.), Warszawa–Poznań 1991, s. 545.

84 *Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1857*, Berlin 1857, s. 94; *Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1858*, Berlin 1858, s. 96; *Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1859*, Berlin 1859, s. 94.

- 85 *Die Anklage...*, s. 92.
- 86 H. Feldmanowski, *Wiadomości miejscowe i potoczne*, DP 1863 (z 11 VI), s. 4.
- 87 T. Żychliński, *Wspomnienia...*, s. 144.
- 88 S. Jaskulski, *op.cit.*, s. 2; *Die Anklage...*, s. 5.
- 89 *Das Erkenntniß...*, s. 6.
- 90 T. Żychliński, *Wspomnienia...*, s. 144.
- 91 *Die Anklage...*, s. 340–344; *Zabór pruski...*, s. 15, 17, 117.
- 92 J. Księski, *Nakło w okresie zaboru pruskiego w latach 1772–1920* [w:] *Nakło nad Notecią. Dzieje miasta i okolic*, J. Dąbrowski (red.), Nakło 1990, s. 191–192.

Różnica względem imiennika księdza zaznacza się w mniejszej liczbie rozbudowanych wpisów oraz ich poziomie. Wszystkie zostały napisane w języku polskim. Wśród osób, które wpisały się do imiennika, dominują Polacy. Wyjątkiem jest właściciel firmy kupieckiej z Królewca, Friedrich Wilhelm Johannsohn⁹¹.

29 sierpnia 1863 r. do imiennika wpisał się Cezary Bogdański, rentier z Nakła nad Notecią, określanym w dokumentach jako „von Bogdański”, wówczas więzionym w celi nr 27. Do Berlina trafił za działalność konspiracyjną. Według wyrzyckiego landrata Bogdański wykształcił cały oddział powstańczy, który obejmował ludzi z Nakła i okolic. Zdaniem Janusza Księskiego, badacza ruchu niepodległościowego na Krajnie, był najwybitniejszym lokalnym powstańcem. Już 30 kwietnia polecono go aresztować⁹². Kiedy to dokładnie nastąpiło, nie wiemy. Z pamiętnika wynika, że pod koniec sierpnia Bogdański przebywał już w Berlinie.

Smutno, tęskno z poza kraty
 Myśleć sobie, jak się braty
 Biją kosą i pałaszem
 I w łeb hukną strzelbą czasem.
 Przecież i my będziemy wolni,
 Może jako strzelcy polni
 Złączym się wszyscy razem
 I pobijem wroga płazem.
 (k. 2, wpis Cezarego Bogdańskiego z 29 sierpnia 1863 r.)

We wrześniu wpisał się krawcowi z Poznania sam książę Roman Adam August Wilhelm Klemens Czartoryski, który podobnie jak Matuszewski trafił do aresztu za wspieranie powstania w Królestwie Polskim. Gdy ono wybuchło, książę wyjechał do Anglii, ale ofiarował pieniądze powstańcom. Chciał nawet wziąć udział w walkach, lecz nie pozwolił mu na to zły stan zdrowia. Został aresztowany w drugiej połowie 1863 r.,

gdy przebywał w letniej siedzibie rodziny Ruhbergów w Górach Olbrzymich. Pruski sąd w berlińskim procesie skazał go na 18 miesięcy więzienia w Ehrenbreitstein koło Koblenji. Po wyjściu na wolność został wybrany na posła do niemieckiego parlamentu, w którym później był prezesem Koła Polskiego⁹³.

Pracą i Bogiem
Na pamiątkę wspólnej
Kozy w Hausvogtei
(k. 6, wpis księcia Romana Czartoryskiego
z września 1863 r.)

Poniżej zamieszczam tabelę z danymi osób, które wpisały się do imiennika Józefa Matuszewskiego. Zastosowano tutaj identyczne zasady, co w przypadku pamiętnika ks. Jarochońskiego. Spośród 48 wpisów dwóch nie udało się rozczytać, a jeden pozostaje nadal do ustalenia.

Tab. 2: Wykaz osób, które dokonały wpisu do pamiętnika Józefa Matuszewskiego

Lp.	Dane osoby dokonującej wpisu	Data	Karta	Uwagi (pochodzenie, miejsce w więzieniu)
1	Stanisław Szczaniecki ⁹⁴	26.08.1863	1	wcześniej wspólne przebywanie w więzieniu na Winiarach w Poznaniu
2	[książę] Mikołaj Radziwiłł ⁹⁵	26.08.1863	1	
3	Bogdański Cezary ⁹⁶	29.08.1863	2	„w celu N[umer] 27”
4	Felix Matecki ⁹⁷	12.09.1863	3	
5	[] ⁹⁸	28.[]	3	
6	B[onawentura] Błęszyński ⁹⁹	12.09.1863	4	
7	Jan Roehr ¹⁰⁰	09.1863	5	

93 *Die Anklage...*, s. 101–103; *Siebenunddreißigste Sitzung am 12. September 1864.*, Nr. 22..., s. 7–11.

94 *Die Anklage...*, s. 119–122; *Vierzigste Sitzung am 15. September 1864.*, Nr. 25..., s. 10–14.

95 *Die Anklage...*, s. 103–107.

96 Brak na liście oskarżonych. T. Żychliński, *Złota księga...*, s. 14.

97 *Die Anklage...*, s. 205–208.

98 Trudne do rozczytania.

99 *Die Anklage...*, s. 323–326.

100 *Ibidem*, s. 337–340; *Einundsechzigste Sitzung am 20. October 1864.*, Nr. 46..., s. 1–12.

¹⁰¹ *Die Anklage...*, s. 101–103; *Siebenunddreißigste Sitzung am 12. September 1864.*, Nr. 22..., s. 7–11.

¹⁰² Brak na liście oskarżonych. Wojciech Tuchółka z Rynu? J. Jasiński, *Wojciech Kętrzyński w powstaniu styczniowym*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1967, nr 1–2, s. 96.

¹⁰³ *Die Anklage...*, s. 340–344; *Zabór pruski...*, s. 15, 17, 117.

¹⁰⁴ Brak na liście oskarżonych.

¹⁰⁵ Brak na liście oskarżonych. [Nekrolog ks. Ignacego Andersza], „Kuryer Poznański” 1904 (z 16 IX), s. 4; *Ignacy Andersz*, <http://www.wtg-gniazdo.org/ksieza/main.php?akcja=opis&id=39> [dostęp: 23.11.2018].

¹⁰⁶ *Die Anklage...*, s. 211–215; *Siebenundvierzigste Sitzung am 28. September 1864.*, Nr. 32..., s. 7–11; *Zweiundachtzigste Sitzung am 28. November 1864.*, Nr. 67 [w:] *Der Polen-Prozeß...*, s. 11–14.

¹⁰⁷ *Die Anklage...*, s. 219–222.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 187–189.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 381–382.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 69–73; T. Żychliński, *Wspomnienia...*, s. 145.

¹¹¹ *Die Anklage...*, s. 114–117; *Neununddreißigste Sitzung am 14. September 1864.*, Nr. 24..., s. 9–13, 18–19; *Vierzigste Sitzung am 15. September 1864.*, Nr. 25..., s. 3–6, 19–22; Z. Grot, *op.cit.*, s. 195–197; H. Szatkowski, *op.cit.*, s. 514.

¹¹² *Die Anklage...*, s. 410–416; J. Jasiński, *op.cit.*, s. 85–120.

¹¹³ *Die Anklage...*, s. 328–337.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 137–138.

¹¹⁵ *Die Anklage...*, s. 162–163; *Vierundvierzigste Sitzung am 22. September 1864.*, Nr. 29..., s. 1–3, 16.

¹¹⁶ *Die Anklage...*, s. 370–371.

¹¹⁷ Trudne do rozczytania.

¹¹⁸ *Die Anklage...*, s. 274–279.

Lp.	Dane osoby dokonującej wpisu	Data	Karta	Uwagi (pochodzenie, miejsce w więzieniu)
8	[ksiązę] Roman Czartoryski ¹⁰¹	09.1863	6	
9	Albert von Tuchółka ¹⁰²	[29.11.1863]	7	„aus Johannisburg”
10	[Friderich Wilhelm] Johannsshon ¹⁰³	[29.11.1863]	7	
11	Kaz[imierz] Petruszek ¹⁰⁴	29.11.1863	7	„z Kongresówki”
12	Ks[iądz Ignacy] Andersz ¹⁰⁵	30.[.].63	8	„proboszcz z Jaraczewa” „cela N[ume]r 26”
13	Leon Śmitkowski ¹⁰⁶			
14	Bolesław Kościelński ¹⁰⁷			
15	[Artakserkses Roman] Rekowski ¹⁰⁸	23.12.1863	9	
16	Jan Arndt ¹⁰⁹			
17	W[alerian] Mrowiński ¹¹⁰	1.12.1863	10	
18	Ks[iądz] St[anisław] Rymarkiewicz ¹¹¹	2.12.1863	11	
19	[Jan] Wojciech [Winkler] Kętrzyński ¹¹²	3.12.1863	12	„akademik z Królewca”
20	Leon Martwell D[okto]r Med[ycyny] ¹¹³	7.12.1863	13	„z Italii”
21	Władysław Karśnicki ¹¹⁴		14	
22	Faustyn Radoński ¹¹⁵	23.12.1863	14	
23	Marceli Borowski ¹¹⁶	23.12.1863	15	„z Czarlina (po[wiat] Kartuzki wo[jewództwo] Pomorskie)
24	[] ¹¹⁷		15	
25	Roman Pilaski ¹¹⁸	23.12.1863	16	
26	Ks[iądz] B[olesław] Antoniewicz ¹¹⁹	23.12.1863	17	
27	Tadeusz Braunek ¹²⁰	30.12.1863	18	

28	N[orbert] Szuman ¹²¹				119	<i>Ibidem</i> , s. 127–128.
29	F[erdynand] Molinek ¹²²	2.01.1864	19		120	<i>Ibidem</i> , s. 156–158.
30	Ks[iądz] Józef Hubert ¹²³				121	<i>Ibidem</i> , s. 225.
31	Witold Rostkowski ¹²⁴	3.01.1864	20		122	<i>Ibidem</i> , s. 218.
32	Andrzej Skórzewski ¹²⁵	4.01.1864	21		123	<i>Ibidem</i> , s. 270–274.
33	Ks[iądz] M[ikołaj] Goński ¹²⁶	1863 i 1864	22	„od Ś[wię- te]go Wojcie- cha w Poznaniu”	124	<i>Ibidem</i> , s. 135–136; <i>Zweiundvier- zigste Sitzung am 20. September 1864., Nr. 27...</i> , s. 1–4.
34	A[dolf] Hoffmann ¹²⁷	4.01.1864	23		125	<i>Die Anklage...</i> , s. 287–289.
35	Bogusław Lubiński ¹²⁸	4.01.1864			126	<i>Ibidem</i> , s. 305–306.
36	Józef Wierzbński ¹²⁹		24		127	<i>Ibidem</i> , s. 77–80.
37	Ks[iądz] Augustyn Szamorzewski ¹³⁰	5.01.1864			128	<i>Ibidem</i> , s. 291–296.
38	[Zygmunt] Działowski ¹³¹	01.1864			129	<i>Ibidem</i> , s. 164–165.
39	Natalis Sulerzycki ¹³²	5.01.1864	25	„z Piątkowa”	130	<i>Ibidem</i> , s. 279–282.
40	[Antoni] Jackowski ¹³³	5.01.1864	26		131	<i>Ibidem</i> , s. 344–348.
41	Józef Iłowiecki ¹³⁴			„z Ziemi Cheł- mińskiej”	132	<i>Ibidem</i> , s. 348–356.
42	Ks[iądz] Antoni Marański ¹³⁵		27	„z Kaszub”	133	<i>Ibidem</i> , s. 274–279.
43	Walery Hulewicz ¹³⁶	1863	29		134	<i>Ibidem</i> , s. 56–62.
44	Maksymilian Jackowski ¹³⁷				135	<i>Ibidem</i> , s. 225.
45	J[an Nepomucen] Gościcki ¹³⁸			„z Królewca”	136	<i>Ibidem</i> , s. 180–186.
46	W[acław] Koszutski ¹³⁹	11.09.1863	30		137	<i>Ibidem</i> , s. 282–284.
47	Władysław [Euze- biusz] Kosiński ¹⁴⁰	1863/1864	31		138	<i>Ibidem</i> , s. 419–423.
48	Stanisław Maciejewski ¹⁴¹	28.08.1863	32		139	<i>Ibidem</i> , s. 111–114.
					140	<i>Ibidem</i> , s. 37–45.
					141	<i>Die Anklage...</i> , s. 317–320; <i>Neu- undfunfzigste Sitzung am 18. October 1864., Nr. 44 [w:] Der Polen-Prozeß...</i> , s. 12–20.

Historia pamiętnika Józefa Matuszewskiego

Losów pamiętnika Józefa Matuszewskiego w okresie od 1864 do 1930 r. nie znamy. W 1930 r. trafił on do Torunia dzięki Zbigniewowi Walentemu Łukomskiemu, który

142 A. Zakrzewska, T. Zakrzewski, *Mocarski Zygmunt (1894–1941)* [w:] *Toruński słownik biograficzny*, K. Mikulski (red.), Toruń 2007, s. 136–140.

143 APT, Zespół 544, Akta Zbigniewa Łukomskiego, dziennikarza z Chełmży, sygn. 1–3, 6, 9; D. Acecka, K. Podlaszewska, „*Mestwin*”. *Dodatek naukowo-literacki „Słowa Pomorskiego” 1925–1934. Bibliografia zawartości*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Nauka o Książce” 1966, nr 4, s. 43; K. Przybyszewski, *Ludzie Torunia odrodzonej Rzeczypospolitej (1920–1939). Biogramy i szkice biograficzne*, t. 2, Toruń 2018, s. 16–17; Z. Organiszczak, *Uniwersytet Ludowy w Odolanowie*, <http://www.biblioteka.odolanow.pl/extensions/universytet-ludowy> [dostęp: 16.04.2018].

144 APT, Zespół 544, Akta Zbigniewa Łukomskiego..., sygn. 1–5, 7–8, 10.

podarował go ówczesnemu dyrektorowi Książnicy Zygmunta Mocarskiemu do zbiorów prywatnych¹⁴² – informuje o tym wklejka do pamiętnika. W jaki sposób Łukomski wszedł w jego posiadanie, nie wiemy.

Łukomski pochodził z oddalonej o 20 km od Torunia Chełmży. Z listu dołączonego do pamiętnika wynika, że w momencie jego przekazywania był on jeszcze w trakcie studiów w Poznaniu, ale planował już zamieszkać w Toruniu. Jeszcze jako student został wykładowcą Uniwersytetów Ludowych w Dalkach i Odolanowie w Wielkopolsce. Współpracował wówczas z „*Kurierem Poznańskim*” i „*Gazetą Olsztyńską*”. W 1932 r. zamieszkał w Toruniu i został tam redaktorem „*Słowa Pomorskiego*” oraz ukazującego się w jego ramach dodatku naukowo-literackiego „*Mestwina*”.

Przez cały ten czas Łukomski pisał teksty o charakterze publicystycznym i naukowym, posługując się przy tym pseudonimem *Balticus* lub, rzadziej, *Gedanensis*. Ich tematyka dotyczyła szeroko pojętego Pomorza oraz była nacechowana jednocześnie polskością i antyniemieckością. Postawa taka w 1934 r. doprowadziła Łukomskiego do konfliktów z prawem (po interwencji niemieckich władz został trzykrotnie ukarany więzieniem)¹⁴³.

Zbigniew Łukomski był również zbieraczem. Wskazują na to materiały po nim przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu. Znaleźć tam możemy m.in.: *Rejestr spraw politycznych z Chełmży (1875–1885)* oraz bliżej nieznaną dokument w języku hebrajskim¹⁴⁴. Mimo swojej pasji zdecydował się przekazać pamiętnik Józefa Matuszewskiego dyrektorowi Książnicy Zygmunta Mocarskiemu, a ten podarował go bibliotece, gdyż nie znajduje się on obecnie w wydzielonej kolekcji Mocarskiego, ale w ogólnych zbiorach rękopisów Książnicy. Podarowanie pamiętnika wraz z prośbą o sprowadzenie bliżej nieznaną rękopisów do Książnicy każe domniemywać, że chodziło o swego rodzaju transakcję związaną. Z jakiegoś powodu dyrektor nie przyjął daru do własnej kolekcji, ale przekazał imiennik do zbiorów biblioteki.

Poniżej zamieszczam list Zbigniewa Łukomskiego do Zygmunta Mocarskiego wklejony do pamiętnika Józefa Matuszewskiego¹⁴⁵.

Odolanów [Wielkopolski], 20.VIII.[19]30

Szanowny Panie Dyrektorze,

Serdecznie dziękuję za odebranie wiadomości. Jestem szczerze zmartwiony, że zamierzona praca napotyka na trudności. Od 1. października b.r. będę musiał w Poznaniu objąć posadę, by móc kontynuować moje studia uniwersyteckie. Wrzesień chciałem poświęcić zbieraniu materiałów, odłożyłem sobie już kilkaset złotych, by stale zamieszkać w Toruniu. Jestem wprost zrozpaczony nie wiem, na jak długi czasokres wykonanie moj[ej] pracy egzaminacyjnej zostanie odroczone. Czy nie można by w jakiś sposób rękopisów sprowadzić do Książnicy? Każę stawić wniosek do Kuratorium archiwum. Bardzo Pana Dyrektora proszę, by zechciał mi w tej sprawie dopomóc.

Rękopis z 1863. roku pozwalam sobie nadesłać Panu Dyrektorowi do Jego Zbiorów prywatnych. Jest Pan przecież zapalonym bibliofilem, może sprawię Panu [tą] przesyłką przyjemność. Notatkę w Mestwinie¹⁴⁶ może Pan umieścić¹⁴⁷. W jaki sposób Rękopis dostał się do moich rąk, opowiem w Toruniu. Oczekuję łaskawej odpowiedzi,

łączę ukłony
i serdecznie pozdrawiam
Zbigniew Łukomski

¹⁴⁵ Zachowano oryginalną pisownię.

¹⁴⁶ Czasopismo „Mestwin. Dodatek naukowo-literacki «Słowa Pomorskiego»” ukazywał się w latach 1925–1934 w Toruniu.

¹⁴⁷ Zygmunt Mocarski nie poświęcił pamiętnikowi publikacji. E. Skobejko, *Bibliografia [w:] Zygmunt Mocarski*, S. Burhardt (red.), Toruń 1946, s. 35–52; D. Acecka, K. Podlaszewska, *op.cit.*, s. 31–63.

Podsumowanie

Obydwa imienniki stanowią interesujące pamiątki po udziale Polaków z pruskiego zaboru w powstaniu styczniowym. Już sam fakt ich prowadzenia w areszcie śledczym Hausvogtei w Berlinie świadczy o poziomie swobód w pruskim systemie penitencjarnym. Pamiętniki i zawarte w nich treści nie wzbogacają w dużym stopniu naszej wiedzy faktograficznej o polskim procesie. Mogą za to stanowić kapitalne źródło do badań nad specyfiką więziennego życia, i to w bardzo szczególnych okolicznościach, jakim był pokazowy proces w 1864 r.

Pamiętniki powstały w areszcie wśród osób oskarżonych o działalność niepodległościową. Widać to wyraźnie w dedykacjach. Przebija w nich tęsknota za Polską, chęć walki o nią i przyjaźń, czyli elementy charakterystyczne dla romantycznych sztambuchów, do których należy zaliczyć dwa więzienne imienniki.

Obydwa pamiętniki były własnością osób związanych z Poznaniem i okolicami. Mimo to dziwnym zrządzeniem losu trafiły nad Wisłę i są obecnie przechowywane w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Toruniu:

zespół 544, Akta Zbigniewa Łukomskiego, dziennikarza z Chełmży,
sygn. 1–10.

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w To-
runiu:

KM, Rps 233: „Pamiętnik z więzienia Hausvogtei w Berlinie dla Józefa
Matuszewskiego z roku 1863”.

TN, Rps 189: „X. Cypriana Jarochońskiego pamiątka z więzienia”.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

[Nekrolog ks. Ignacego Andersza], „Kuryer Poznański” 1904 (z 16 IX),
s. 4.

[Nekrolog Rocha Koczorowskiego], „Dziennik Poznański” 1889 (z 18 I),
s. [5].

[Rymarkiewicz S.K.], *Mowa w obronie duchowieństwa Wielkiego Księ-
stwa Poznańskiego przeciw zarzutom czynionym w skardze o zbrod-
nię stanu 1864 r.*, „Tygodnik Katolicki” 1864 (z 25 XI), s. 457–462.
*Achtundsebenzigste Sitzung am 22. November 1864., Nr. 63 [w:] Der
Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung
desselben*, Berlin 1865, s. 1–23.

*Achtzigste Sitzung am 24. November 1864., Nr. 65 [w:] Der Polen-Prozeß
im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben*,
Berlin 1865, s. 1–22.

Chociszewski J., *Kronika*, „Nadwiślanin” 1863 (z 20 V), s. 3.

*Das Erkenntniß [w:] Der Polen-Prozess im Jahre 1864. Eine vollständige
historische Darstellung desselben*, Berlin 1865, s. 3–36.

*Die Anklage wegen Hochverraths [w:] Der Polen-Prozess im Jahre 1864.
Eine vollständige historische Darstellung desselben*, Berlin 1865, s. 1–46.

Do naszych Czytelników, „Nadwiślanin” 1862 (z 12 X), s. [1].

*Einundachtzigste Sitzung am 25. November 1864., Nr. 66 [w:] Der Po-
len-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung
desselben*, Berlin 1865, s. 1–24.

*Einundsechzigste Sitzung am 20. October 1864., Nr. 46 [w:] Der Po-
len-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung
desselben*, Berlin 1865, s. 1–22.

Feldmanowski H., *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennik Po-
znański” 1863 (z 11 VI), s. 4.

- Fünfundvierzigste Sitzung am 26. September 1864., Nr. 30 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–22.*
- Jaskulski S., Berlin, 6 lipca, „Dziennik Poznański” 1864 (z 8 VII), s. 1–2.*
- Neununddreißigste Sitzung am 14. September 1864., Nr. 24 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–20.*
- Neunundfunfzigste Sitzung am 18. October 1864., Nr. 44 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–20.*
- Neunundsiebenzigste Sitzung am 23. November 1864., Nr. 64 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–22.*
- Opowiadania więźnia stanu. II: W Berlinie, „Staszyc. Tygodnik obrazkowy dla oświaty i rozrywki, oraz mający na celu zachęte do zamięłowania oszczędności i pracy” 1889 (z 20 IV), s. 121–123.*
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1857, Berlin 1857.*
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1858, Berlin 1858.*
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und Marine für das Jahr 1859, Berlin 1859.*
- Sechsendachtzigste Sitzung am 2. Dezember 1864., Nr. 71 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–16.*
- Sechsendvierzigste Sitzung am 27. September 1864., Nr. 31 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–22.*
- Siebenunddreißigste Sitzung am 12. September 1864., Nr. 22 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–18.*
- Siebenunddreißigste Sitzung am 29. September 1864., Nr. 33 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–24.*
- Siebenundvierzigste Sitzung am 28. September 1864., Nr. 32 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–22.*
- Vierundvierzigste Sitzung am 22. September 1864., Nr. 29 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–18.*
- Vierzigste Sitzung am 15. September 1864., Nr. 25 [w:] Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben, Berlin 1865, s. 1–20.*

- Zabór pruski w powstaniu styczniowym, S. Kieniewicz, W. Koroluk (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Zweiundachtzigste Sitzung am 28. November 1864., Nr. 67 [w:] *Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben*, Berlin 1865, s. 1–24.
- Zweiunddreißigste Sitzung am 1. September 1864., Nr. 17 [w:] *Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben*, Berlin 1865, s. 1–22.
- Zweiundvierzigste Sitzung am 20. September 1864., Nr. 27 [w:] *Der Polen-Prozeß im Jahre 1864. Eine vollständige historische Darstellung desselben*, Berlin 1865, s. 1–20.
- Żychliński T., *Wspomnienia z roku 1863*, Poznań 1888.

OPRACOWANIA

- Acecka D., Podlaszewska K., „Mestwin”. Dodatek naukowo-literacki „Słowa Pomorskiego” 1925–1934. Bibliografia zawartości, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Nauka o Książce” 1966, nr 4, s. 31–63.
- Bukowski A., *Pomorze Gdańskie w powstaniu styczniowym*, Gdańsk 1964.
- Grot Z., *Rok 1863 w zaborze pruskim. Udział społeczeństwa polskiego w powstaniu styczniowym*, Poznań 1963.
- Gzella G., *Drukarze-redaktorzy – udział pracowników poligrafii w tworzeniu prasy Prus Zachodnich (do 1914 roku)* [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-biograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, E. Andrysiak (red.), Łódź 2011, s. 225–341.
- Hausvogteiplatz*, <https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Hausvogteiplatz&oldid=181537306> [dostęp: 6.10.2018].
- Ignacy Andersz, <http://www.wtg-gniazdo.org/k sieza/main.php?akcja=opis&id=39> [dostęp: 23.11.2018].
- Jasiński J., *Wojciech Kętrzyński w powstaniu styczniowym*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1967, nr 1–2, s. 85–120.
- Karwowski S., *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 2, Poznań 1919.
- Komierowski R., *Koła polskie w Berlinie 1861–1866*, Poznań 1913.
- Kozłowski E., *Jarochowski Cyprian Wojciech (1831–1898)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, K. Lepszy (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 630.
- Krajewski M., *Z krwi waszej posiew wolności. Ludzie i miejsca powstania styczniowego na ziemi dobrzyńskiej w 150. rocznicę wybuchu insurekcji*, Rypin 2013.
- Ksiąski J., *Nakło w okresie zaboru pruskiego w latach 1772–1920* [w:] *Nakło nad Notecią. Dzieje miasta i okolic*, J. Danielewicz (red.), Nakło 1990, s. 160–208.

- Muszyńska Z., *Norwid w więzieniu berlińskim*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1961, R. 52, nr 1, s. 195–214.
- Mysliborski-Wołowski S., *Kujawy Zachodnie wobec powstania styczniowego*, „Prace Wydziału Nauk Humanistycznych C” 1971, nr 11, s. 51–79.
- Mysliborski-Wołowski S., *Rejencja bydgoska a powstanie styczniowe*, Warszawa 1975.
- Niedzielska M., *Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)* [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, M. Biskup (red.), Toruń 2003, s. 220–389.
- Notz W., *Meine schriftstellerischen Bekannten Heinrich Laube und Adolf Glaßbrenner*, <http://www.buergerstaat.info/index.php?id=40#a6> [dostęp: 24.11.2018].
- Organiszczak Z., *Uniwersytet Ludowy w Odolanowie*, <http://www.biblioteka.odolanow.pl/extensions/universytet-ludowy> [dostęp: 16.04.2018].
- Przybyszewski K., *Ludzie Torunia odrodzonej Rzeczypospolitej (1920–1939). Biogramy i szkice biograficzne*, t. 2, Toruń 2018.
- Skobejko E., *Bibliografia* [w:] *Zygmunt Mocarski*, S. Burhardt (red.), Toruń 1946, s. 35–52.
- Sobieski E., *Więźniowie z Wielkiego Księstwa Poznańskiego w Moabicie berlińskim r. 1864* [w:] *Album Stowarzyszenia Artystów w Poznaniu*, Poznań 1912, s. 47–55.
- Szatkowski H., *Rymarkiewicz Stanisław Kostka (1829–1912)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 33, S. Kieniewicz (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 514.
- Szostakowski S., *Prusy Wschodnie w polskim ruchu patriotycznym 1830–1865*, Olsztyn 1987.
- Ślady powstania styczniowego na ziemi dobrzyńskiej*, J. Koprowski (red.), Olsztyn–Brzuze 2012.
- Trzeciakowski L., *Jarnatowski Teodor (1832–1905)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, K. Lepszy (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 627–628.
- „*W krwawem polu srebrne ptaszę*”. *Powstanie styczniowe na Pomorzu i Kujawach*, W. Polak, M. Białkowski (red.), Toruń 2013.
- Wojciak J., *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914* [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, M. Biskup (red.), Warszawa–Poznań 1991, s. 541–584.
- Wojtkowski A., *Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1934.
- Wojtkowski A., *Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 1937–1938, R. 34, nr 2, s. 600–610.
- Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, K. Kalemka (red.), Warszawa 1989.

Zakrzewska A., Zakrzewski T., *Mocarski Zygmunt (1894–1941)* [w:]
Toruński słownik biograficzny, K. Mikulski (red.), Toruń 2007,
s. 136–140.

Zakrzewska A., Zakrzewski T., *Toruń i jego nadgraniczne okolice wobec
powstania styczniowego 1863–1864 (w 150-tą rocznicę)*, Toruń 2014.

Żychliński T., *Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863–1876 r.
z uwzględnieniem ważniejszych osobistości zmarłych w tym prze-
ciągu czasu w innych dzielnicach Polski i na obczyźnie*, Poznań 1877.

Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. 28, Poznań 1905.
